

PALEOLİTİK ÇAĞDA MEZARLAR VE ÖLÜM KAVRAMI

Murat Karakoç*

GİRİŞ

Bugün modern bir kent mezarlığına gittiğinizde, hemen her mezarlığın girişinde ‘Her canlı ölümü tadacaktır’ yazısını görürsünüz. Bu aslında insanoğlunun bir canlı olarak ölümün bilincinde olduğunun en güzel kanıtıdır. Her ne kadar korkulan ve genellikle kulağa hoş gelmeyen bir konu olsa da ölüm, onun bilincinde olan insanı, dünyada yaşayan diğer canlılardan ayıran belki de en önemli niteliğidir. Başka hiçbir canlıda görülmeyen bu bilinç en eski dönemlerden beri insanoğlunun dikkatini ölüm olayına yoğunlaştırmasına da neden olmuş gibi görünmektedir (Uhri, 2010: 31).

Özellikle Paleolitik Çağ’da yaşayan insanların manevi ve sembolik dünyasının anlaşılmasında mezar olarak tanımlanan bulguların ve içlerinden çıkan materyal kültür öğelerinin büyük payı vardır. Mezarlara bırakılan özellikle defin töreni hediyeleri gibi öğeler insan maneviyatının anlaşılmasında, yorumsal olarak çok önemli bilgiler verebilir. Ancak bu türden uygulamaların tam olarak ne zaman ortaya çıktığı tartışmalıdır. Öte yandan ölümlerini sembolik ve ‘toplumsal bir ilerleme’, belki de ‘dini’ bir inanın göstergesi olarak kabul edilecek şekilde, bilinçli olarak kazılmış mezarlara gömenlerin, Orta Paleolitik dönemde yaşamış neandertaller ile anatomik açıdan modern görünümlü insanlar oldukları görülmektedir (Bogucki 2013: 94; Lewin 2008: 232).

Homo sapiens (günümüz insanı) insanının atası olan anatomik açıdan modern

* Arş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü.

görünümlü insanlar*, yaklaşık 130,000 yıl öncesinde, Avrupa'ya geçmeden önce Afrika'dan Yakınoğu'ya göç etmişlerdir**. İsrail'deki Nil Vadisi'nde yaşamış bu insanların, Skhul ve Qafzeh gibi mağara ve kaya sığınaklarında barınmış oldukları bilinmektedir. Onlara ait iskelet kalıntıları bu alanlarda yürütülen kazı çalışmaları sonucunda tespit edilmiştir. Bu iskelet kalıntılarında hepsinin değilse bile en azından bazılarının bilinçli olarak kazılan mezarlara gömüldükleri anlaşılmaktadır. Örneğin Qafzeh ve Skhul ile Zuttiyeh yerleşimindeki anatomik açıdan modern görünümlü (*Homo sapiens*) insanlara ait Yakınoğu'daki kalıntıların, en eski mezar alanları*** oldukları ileri sürülür (Vandermeersch, 1989; Zeitoun, 2001). Bunun yanı sıra neandertal insanlarına ait bulgular, yaklaşık 100 yıldır Fransa'daki paleolitik mağara ve kaya sığınağı yerleşimlerden bilinir (Bogucki, 2013: 94-95). Örneğin La Chapelle-aux-Saints'de, neandertal bireylerine ait iskeletler, çevrelerinden farklı bir toprakla doldurulmuş çukurlardan çıkmıştır. La Ferrasie yerleşiminde de benzer buluntular 1900'lerin başlarında yürütülen kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır (Capitan ve Peyrony 1909; 1912; 1921; Peyrony, 1934). Özellikle La Chapelle ve La Ferrasie gibi yerleşimlerdeki bu türden kalıntılar****, neandertallerin ölümlerini bilinçli bir şekilde gömdükleri ve böylelikle bir tür 'dine' sahip oldukları yönünde ilk hipotezlerin de öne sürülmesine de yol açmıştır (Bogucki, 2013: 95). Daha sonraları Özbekistan'da Tesikh Tash yerleşimindeki bir neandertal çocuğuna ait dağ keçileri boynuzları arasında gömülmüş iskelet kalıntısı ile 1957-1960 yılları arasında Irak'taki Shanidar Mağarası'nda yürütülen kazı çalışmaları sonrasında çiçeklerle gömülüp gömülmediği tartışmalı olan neandertal bireyine ait iskelet IV, bu türden görüşleri daha da güçlendirmiştir (Bogucki 2013: 94-95; Movius, 1953; Solecki 1971; Trinkaus, 1983; Gargett, 1989).

Uhri, (2010: 27-28) "ölü gömme olayının gerçekleşebilmesi için öncelikle ölüm bilincinin veya olgusunun insanoğlunun kafasında yer etmiş olması, bir başka deyişle insanın ölümün başka hiçbir olguya benzemediğinin farkına varmaya başlaması" gereğine dikkati çeker. Bu bağlamda bakıldığında Arkeoloji ve Antropoloji, son zamanlarda prehistorik devirlerde yaşamış insanların sadece maddi kalıntılarıyla değil ayrıca bu maddi kalıntıların işaret edebileceği manevi dünyayla da ilgilenmeye başlamıştır. Öyle ki tarih öncesi insanının sembolik dünyasını***** anlamak maddi kültür öğelerinin

* Anatomically Modern Homo sapiens.

** Yakınoğu'da neandertaller ve anatomik açıdan modern görünümlü homo sapiensler için özellikle bkz. Steve, Olson (2008). Genler-İrk ve Ortak Kökenimiz: Hepimizin Kökeni Afrika. Çev. Filiz Kart, Ankara: Yurt Kitap-Yayın, s. 105-128. Spencer, Wells (2012). *Genetik Bir Macera: İnsanın Yolculuğu*. Çev. U. Yener Kara, Ankara: Yurt Kitap-Yayın, s. 85-86.

*** Orta Paleolitik dönem mezar alanları için özellikle bkz. Chase ve Dibble, 1989; Pettitt, 2011.

**** Bu yerleşimlerde ortaya çıkarılan neandertal iskeletlerin gömülmüş olup olmadıkları biraz tartışmalıdır, bkz. Bogucki, 2013: 95.

***** Mezarlardaki süslenme objeleri, ayı ve mamut gibi hayvanlara ait kemikler, yontmataş aletler ve aşı boyası gibi kalıntıların varlığı, simgesel aktivitelerle alakalı olabilir. Özellikle mezar olarak tanımlanan buluntu alanlarında hayvan kalıntılarının varlığı oldukça ilgi çekicidir. Zira Paleolitik Çağ'da yaşayan insanların temel besin kaynaklarını av hayvanlarının oluşturduğunu bilmekteyiz. Bu bağlamda Alp (2009: 50), "Hayvan İlk çağlarda hangi coğrafyada olursa olsun, insanoğlunun yaşamsal ve üretimsel en önemli yardımcısı olmuş doğada insan yalnız olmadığını, hayvanlarla birlikte bir yaşam sürmesi gerektiğini anlamış, önceleri ondan korkmuş, daha sonra onun gücüne büyük

tanımlanmasından çok daha önemli bir konu haline gelmiştir. Ayrıca bu konuyla ilgili çok sayıda kuram ve farklı çalışmalar da söz konusudur*.

“Özellikle Süreçsel arkeolojiyle birlikte sembolik öğelere verilen önem değişmiş fakat daha çok insanların çevreye daha iyi uyum sağlamaları bakımından simgelerin nasıl bir işleve sahip olduklarıyla ilgilenilmiştir” (Hodder, 2013: 234). Söz gelimi Martin Wobst “büyük grupların bilgi akışını idare edebilmek adına sembolik öğelere ihtiyaç duyduklarını ve bu nedenle daha fazla maddi simgeye sahip olduklarını ileri sürmüştür. Sembolik öğeler, bu bağlamda bilgi değiş-tokuşunun bir işlevi olarak görülmektedir” (Wobst 1977’den akt. Hodder, 2013: 234). “Dolayısıyla süreçselci yaklaşımların sembolik öğelere olan ilgisi ikincil anlamlarından çok işlevleriyle alakalı olmalıdır. Süreçsel arkeolojide simgesel öğelerin öne çıktığı bir başka ilgi alanı ise yüksek imtiyaz sahibi bireylerin belirlenmesinde mezar buluntularındaki prestij nesnelere yol gösterici nitelikleri” olarak da tanımlanmaktadır (Renfrew ve Shennan, 1982’den akt. Hodder, 2013: 234). Hodder (2013:234) “herhangi bir eylemin ya da nesnenin simgesel anlamdan uzak olduğunu söylemek çok zordur” der ve buna ilaveten “işlevsel anlamın simgesel ya da temsili anlamdan her zaman önce geldiğini” ileri sürmek de araştırmacıya göre mümkün değildir. Hodder (2013: 234-235), konunun önemine şu görüşleriyle dikkati çeker: *alternatif görüş her şeyin belli bir ölçüde simgesel olduğu veya simgelerin her yerde olabileceği yönündedir. Buna göre devrini tamamlamış bir çöp veya kazısı yapılmış bir çukur gibi en sıradan arkeolojik bulgular ve eylemler dahi eski insanların hayatlarını ortaya koymak açısından önemli bir simgesel boyut içermektedir...*

Öte yandan Zambiya’da Lusaka yakınlarındaki İkiz Nehirler ve Mumbwa mağara yerleşimlerinde Orta Taş Çağı’na** tarihlenen aşı boyası kalıntıları söz konusudur. Bu yerleşimlerde aşı boyası kalıntıları ve anatomik açıdan modern görünümlü insanlarla ilişkilendirilen diğer kalıntılar, olası bir simgesel etkinlikle ilişkilendirilmektedir (Barnard,

bir hayranlık duyarak o gücü edinmeye çalışmış ve sonra da hayvandan yararlanma yollarını aramıştır. Kuşkusuz ekonomik yapısı hayvancılığa dayanan toplumlarda, hayvan kültürü daha derin izler bırakmıştır. Bu anlamda Anadolu, geçirdiği sayısız kültür evreleriyle hayvan ve bitki kültürünü en yoğun yaşayan coğrafyalardan birisidir” diyerek hayvanların geçmiş dönem toplum veya toplulukların yaşamlarındaki ve inanç dünyalarındaki önemine dikkati çekmektedir. Hayvanların özellikle “totem ve şaman kültürü” gibi inanışları sembolize ettiği de anlaşılmaktadır (Alp, 2009: 52). Öte yandan mezarlarda sıklıkla rastlanan aşı boyasına (özellikle kırmızı renkli aşı boyası) da çok önemli anlamlar yüklenmektedir. Örneğin “Paleolitik Çağ’da ilk olarak mağaraların ulaşılması güç yerlerinde rastlanan el baskılarının siyah ve kırmızı ile yapılması ilgi çekici” bulunmaktadır (Mutlu, 1965: 25’ten akt. Alp, 2009: 36). Bu resimlerde, siyah ve kırmızının güç, kudret, korku ve saygı gibi soyut kavramların renk ve biçimde somutlaştığı” ve “sembollerden başka bir şey” olmadıkları ileri sürülmüştür (Alp: 2009: 36). Bu bağlamda özellikle kırmızı aşı boyasına çok fazla simgesel anlam yüklendiği görülür. Aşı boyası ve kullanım alanları ile ilgili ayrıca bkz. Kolan-kaya-Bostancı, 2012.

* Arkeoloji ve Antropolojinin farklı kuram ve çalışma alanları, simgesel düşünceler ve kanıtlar için özellikle bkz. Alan, Barnard, (2014). *Simgesel Düşüncenin Doğuşu*. Çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 16-70. Clive, Gamble (2014). *Arkeolojinin Temelleri*. Çev. Damla Kayıhan, İstanbul: Aktüel Arkeoloji Yayınları, s. 18-20. Mehmet, Özdoğan (2011). *50 Soruda Arkeoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitablığı, s. 141-145. Colin, Renfrew ve Paul, Bahn Eds., (2005). *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar*. Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 201-204, 234-238. Ian, Hodder ve Scott, Hutson (2010). *Geçmiş Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*. Çev. B. Toprak-E. Rona, Ankara: Phoenix.

** Uranyum tarihlenmesine göre olasılıkla 260,000 yıl öncesi, ayrıca modern insan davranışı olarak tanımlanan erken bulgular için bkz. Barham, 2002. Lewin, 2008: 160-161.

2014: 42-43). Bu bağlamda güney ve doğu Afrika'nın bazı önemli kazı alanlarının simgesel düşüncenin erken dönemlerinin anlaşılması açısından kilit önemde olduklarına dikkat çekilir. Örneğin Barnard (2014:42) bu yerleşimlerin önemini şu şekilde açıklar: *bu bölgeler hem dünyanın öbür kazı alanlarından daha eskiler hem de dünyanın, modern insanların doğduğu köşesindeler* demektedir. Bakıldığı zaman simgesel uygulamaların hemen hemen çağdaş zamanlarda -Orta Paleolitik dönemde- ortaya çıktığı görülür. Daha öncesinde bu türden uygulamaların standart anlamda görülmeşi insanların ölümlerini gömmeye başlamalarının altında yatan psikolojik davranışın sorgulanması gereğini de ortaya koyabilir. Bu bağlamda 'davranışsal modernlik'* terimiyle açıklanmaya çalışılan bu farklı davranış modelinin ortaya çıkışı anatomik açıdan modern görünümlü insanların Afrika Kıtası'ndan çıkıp Eski Dünya kıtalarına yayılımıyla da ilişkili görünmektedir. Bu durum Orta Paleolitik dönemde yaşamış olan neandertaller ile anatomik açıdan modern görünümlü insanların sosyal etkileşimlerini de akla getirir niteliktedir. Diğer taraftan Barnard (2014: 27) "simge kültürünün 130,000 ile 120,000 yıl öncesinden itibaren aranması" gereğini savunmaktadır. Bu tarihin *Eamiyen* buzularası evresine (130,000-120,000 yıl öncesi ısınma evresi) denk gelmesi ise oldukça dikkat çekicidir.

Chase ve Dibble 1989 yılında yayınlanan çalışmalarında "anatomik açıdan modern görünümlü *Homo sapiens* Mousterian mezarları ritüel simgeciliğin daha güçlü kanıtını sağlar"*** demektedirler. Araştırmacılara göre "İsrailde'ki Skhul ve Qafzeh gibi yerleşimlerde hayvan kalıntılarını içeren mezarlar, bu kalıntıların gömülmüş bireylerle doğrudan ilişkili olmalarından dolayı, ritüel simgecilik varsayımını daha da güçlü bir olasılık haline getirir". Öte yandan "yabani bir domuza ait çene kemiğinin 'Skhul V' iskeletinin elleri arasına sıkıştırılmış (McGown, 1937: 104) olması" gibi kanıtlar ve bunun yanı sıra "Qafzeh yerleşiminde bir geyik boynuzunun bir çocuk iskeletinin elleri arasında bulunduğu" (Vandermeersch, 1970) rapor edilmesi bu olasılığın kanıtları olarak görülür. Bu bağlamda Chase ve Dibble (1989:275) "Qafzeh 8, 9 ve 10 nolu mezarların çevresinde -her ne kadar bu iskelet kalıntılarıyla doğrudan ilişkili olup olmadıkları net olmasa da- aşı boyası kalıntılarının tespit edilmiş olması özellikle ilgi çekici"dir diyerek simgesel düşüncenin Orta Paleolitik dönemdeki varlığına dikkati çekerler.

PALEOLİTİK ÇAĞ'DA MEZAR OLARAK TANIMLANAN BULGULAR

Orta Paleolitik Dönem

Orta Paleolitik dönemde ölü gömme uygulamalarına ait olduğu düşünülen bulguların en erken örneklerine Afrika (özellikle Yakınoğu) ve Avrupa'daki yerleşimlerde rastlamaktayız***. En erken, gerçekten mezar denilebilecek bulgular daha önce de ifade

* 'Davranışsal modernlik' veya İngilizcede *Behavioral modernity* terimi için bkz. Barnard, 2014, s. 41.

** *Mousterian burials of anatomically modern Homo sapiens provide stronger evidence of ritual symbolism*, Chase ve Dibble, 1989: 275.

*** Orta Paleolitik dönemde mezar alanı olarak tanımlanan tüm bulgular için özellikle bkz. Chase ve Dibble, 1989;

ettiğimiz üzere Skhul ve Qafzeh mağaralarındaki bulguları işaret etmektedir. Öte yandan Etiyopya Herto'da *Homo sapiens idaltu* (yaklaşık 100,000 yıl öncesi) ve Güney Afrika'da Klasies Nehri ağzında da (yaklaşık 110,000 yıl öncesi) benzer bulgular mevcuttur. Bunların dışında Güney Afrika'da Border Mağara yerleşiminde (80,000 yıl öncesi) ve Mısır'daki Taramsa'da (bir çocuk mezarı en azından 80,000 yıl öncesi) mezar olarak tanımlanmış buluntular söz konusudur (Barnard 2014: 42; Vermeersch vd., 1998). Yine *Homo sapiens*lere ait olduğu ileri sürülen en erken kalıntılar, Avustralya'da Mungo Gölü* kıyısında bulunan 'Mungo Man' ve 'Mungo Lady' olarak isimlendirilmiş gömülerdir ki en erken kremasyon yani ölüm yakma uygulamalarının da görüldüğü bilinen bu göl kenarında yaşamış olan *Homo sapiens*lerin, en azından 60,000-40,000 yıl öncesinde, ölümlerini birtakım törensel uygulamalar eşliğinde defin ettikleri anlaşılmaktadır (Uhri, 2010: 56).

Tüm çelişkilerin ve tartışmaların yanı sıra mezar olarak tanımlanan en erken bulgular, *Homo sapiens*lerin yanı sıra neandertal insanları arasında da görülmektedir. Bu bağlamda, 90,000-60,000 yıl öncesine (*Mousterian* döneme) tarihlenen çok sayıda neandertal iskelet kalıntısı söz konusudur. Avrupa'da, Fransa'nın güneyindeki La Ferrassie**, La Chapelle***, La Quina****, Roc de Marsal*****, Le Moustier*****, Régourdou*****; İtalya'da Monte Circeo*****; İspanya'da Sima de Las Palomas***** Belçika'da Spy***** (1 ve 2) yerleşimindeki neandertal iskelet kalıntılarının yanı sıra özellikle Hırvatistan'daki Krapina***** yerleşiminde kafatasları ve diğer kemikleri parçalanmış halde bulunmuş neandertal iskelet kalıntılarının varlığı söz konusudur***** (Chase ve Dible, 1987:272). Kafkaslarabaktığımızda, Mezmaiskaya'nın***** yanı sıra özellikle Tesikh Tash***** (70,000 yıl öncesi) yerleşiminde dağ keçisi boynuzları arasında gömüldüğü bildirilen 9-10 yaşlarındaki neandertal çocuğa ait iskelet kalıntısı sembolik olarak düşünüldüğünde oldukça dikkat çekicidir. Yakınoğru'da ise neandertal mezarlarının hiç kuşkusuz en ünlüsü Irak'taki Shanidar Mağarası'ndan***** bilinmektedir. Aslında bu mağara yerleşiminde birden çok iskelet bulunmasına rağmen, bunlardan biri,

Pettitt, 2011: 57-76.

* Avustralya'da *Homo sapiens* insanlarına ait en erken mezar alanları için ayrıca bkz. Bowler vd., 1970; Olley vd., 2006;

** La Ferrassie yerleşimindeki neandertal iskelet kalıntıları için bkz. Capitan ve Peyrony 1909; 1912; 1921; Peyrony, 1934.

*** La Chapelle Aux Saints yerleşimindeki bulgular için bkz. Oakley vd., 1971; 1975.

**** La Quina Kaya Sığınağı'nda mezar olarak tanımlanan alanlar için bkz. Martin, 1909; Chase ve Dible, 1987: 272.

***** Roc de Marsal yerleşimi için bkz. Bordes ve Lafille, 1962.

***** Le Moustier yerleşimi için bkz. Hauser, 1909.

***** Régourdou yerleşimi için bkz. Bonifay, 1965; Bonifay ve Vandermeersch 1962; Vandermeersch, 1976.

***** Monte Circeo yerleşimi için bkz. Bergounioux, 1958; Blanc, 1961; Roper, 1969.

***** İspanya'da Sima de Las Palomas ve diğer yerleşimlerdeki neandertal kalıntıları için bkz. Walker vd., 2008; Walker vd., 2010.

***** Bkz. Hrdlicka, 1930:182.

***** Hırvatistan'da parçalara ayrılmış neandertal kalıntıları için bkz. Trinkaus, 1985.

***** Tüm bu yerleşimlerdeki mezar alanları için özellikle bkz. Pettitt, 2011.

***** Kafkaslar'daki bulgular için bkz. Golovanova vd., 1999.

***** bkz. Garget, 1999: 29; Movius 1953: 28

***** Shanidar Mağarası veneandertal mezarları ve için özellikle bkz. Leroi-Gourhan, 1975; Solecki, 1975:880; Solecki, 1971; Solecki, 1977: 120; Trinkaus, 1983; Uhri, 2010: 29.

Shanidar IV adı verileni, bilim dünyasında oldukça önemli bir yer edinmiştir. Shanidar IV iskeletinin çevresindeki toprakta yapılan palinolojik analizler sonucu, cesedin bölgenin florası içinde bulunan çiçeklerle gömülmüş olduğu düşüncesinin söz konusu olduğu görülmektedir (Bogucki, 2013: 95; Lewin, 2008: 1-3; Uhri, 2010: 29). Bundan başka İsrail yakınlarındaki Kebara Mağarası'nda* tam bir neandertal iskelet kalıntısı, yanında bazı yontmataş aletler ve boyun kısmında bir kolye ile ortaya çıkarılmıştır. Belirgin bir pozisyon verilerek kazılan bir çukura yerleştirildiği anlaşılan bu iskeletin yaklaşık 60,000 yıl öncesinde gömüldüğü tespit edilmiştir (Gargett, 1999: 62-69). Yakınoğu'da, Suriye'deki Dederiyeh Mağarası'nda tanımlanan neandertal bebek mezarının** yanı sıra Tabun C1***, Amud**** Hayonim ve Zuttiyeh***** gibi yerleşimlerde de mezar olarak tanımlanabilecek çok sayıda bulgunun olduğu rapor edilmiştir (Belfer-Cohen ve Hovers, 1992; McDermott vd., 1993).

Yakınoğu ile Avrupa ve Kafkaslar'daki neandertal Homo sapiens insanlarına ait tüm buluntular, onların ölümlerini çok erken zamanlardan beri gömdüklerinin en belirgin kanıtları olarak görülür. Bu iskelet kalıntılarının yanı sıra neandertaller öncesine tarihlenen tam iskelet kalıntılarının bulunmayışı da neandertallerin ölümlerini bilinçli bir şekilde gömdüklerinin dolaylı bir göstergesi olarak görülür (Lewin, 2008: 233; Uhri 2010: 30). Orta Paleolitik dönem kültürlerinin yaratıcısı olan neandertaller ve ilk Homo sapienslerden önce yaşamış insanlara ait gerçekten de tam ya da tama yakın iskelet kalıntısı söz konusu değildir. Ancak bu dönemden sonra mezar olarak tanımlanan bulguların ve iskelet kalıntılarının birdenbire artış göstermesi, ölü gömme geleneğinin bu insanlarla birlikte bilinçli bir şekilde gelişmeye başladığına dolaylı bir kanıt olarak gösterilir (Lewin, 2008: 232-233).

Üst Paleolitik

Orta Paleolitik dönemden sonra ölümlerinin en azından bazılarını gömüklerini kesin olarak bildiğimiz Üst Paleolitik dönem insanları, gömülen bireylerin yanında özellikle mamut dişinden yapılmış boncuklardan ve kolye gibi diğer süslenme objelerinden oluşan mezar armağanlarıyla dikkati çeker (Pettitt, 2002). Ancak Üst Paleolitik dönemde dahi ölü gömme uygulamaları çok yaygın değildir. Buzul çağı sanatının 'devrim niteliğinde' gelişmelere sahne olduğu Magdalenian Kültürü'nün yaşandığı evrelerde dahi ölü gömme uygulamaların çok sık olmadığı görülmektedir (Lewin, 2008: 232; Pettitt, 2011: 262; Uhri, 2010: 33). Üst Paleolitik dönemde, özellikle Gravettian ve sonrasına tarihlenen yerleşim yerlerinde, bu mezarların en güzel örneklerine rastlanmıştır. Örneğin

* Yakınoğu'da Kebara Mağarası ve diğer kanıtlar için bkz. Bar-Yosef vd., 1986; Bar-Yosef vd., 1992; Gargett, 1999.

** Suriyedeki Dederiyeh Mağarası'ndaki neandertal bebek mezarı için bkz. Ohta vd., 1995.

*** Bkz. O. Bar-Yosef ve J. Callender (1999), "The Woman from Tabun: Garrod's doubts in historical perspective," *Journal of Human Evolution*, Vol. 37: s. 879-885, Online erişim: <http://www.idealibrary.com>.

Ayrıca bkz. Garrod ve Bate, 1937; Gru'n vd., 1991.

**** Amud yerleşimi için bkz. Suzuki, 1970a; 1970b.

*****Bkz. Zeitoun, 2001.

Rusya'da Moskova yakınlarındaki Sungir* yerleşiminde 28,000 yıl öncesine tarihlenen mezarlar bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. 60 yaşında erkek bir birey ile bir arada gömülmüş bir kadın ve genç bir erkek çocuğuna ait bu mezarlarda çok sayıda süslenme objesi (5274 adet boncuk)** gibi bulgular daha öncesinde görülmez. Öte yandan daha önceki dönemlerle kıyaslandığında, ölü gömme sayısında belirgin bir artış söz konusu olsa da Üst Paleolitik dönemde yaşayan insanların çok az kısmının bu ayrıcalıklı işleme layık görüldüğü anlaşılmaktadır (Pettitt, 2002; Uhri, 2010: 33). Bu durum pek çok araştırmacıyı, gömülen bu az sayıdaki bireyin, buldukları toplum içinde farklı bir konumda, en azından içinde buldukları topluluğun diğer üyelerinden farklı bazı niteliklerinin olabileceği düşüncesine sevk etmiştir. Açıkçası bu kişilerin bu kadar ayrıcalık taşıyan bir şekilde gömülme nedenleri, onların 'şef', 'lider', 'şaman' veya 'din adamı' olabilecekleri yönünde birtakım yorumsal yaklaşımların ileri sürülmesine de neden olmuştur (Pettitt, 2002; Uhri, 2010: 33). Dolayısıyla Shanidar IV iskeleti veya Sungir mezarları gibi örneklerde de görüldüğü üzere, "bir ritüel dahilinde ve bazı ölü hediyeleri ile birlikte gömülen bu bireylerin, buldukları topluluk içinde birtakım dini inanç şekillerinin geliştiğini söylemek" yanlış olmayacaktır (Uhri, 2010: 33).

Sungir mezarları özellikle binlerce boncuk ve ölü armağanlarıyla dikkati çeker. Kendi dönemi içinde değerlendirildiğinde yapılmaları için büyük emek ve zaman isteyen bu ölü armağanlarının mezarlara bırakılması, Sungir'de gömülmüş bireylerin önemini gerçekten de açık bir şekilde gösterir. Uhri (2010: 34) bu durumu, *hiç kuşkusuz ki bu yatırımın en önemli nedeni o dönemin ve o topluluğun dini ideolojisi gereği fizikötesiyle bağlantı kurabildiğine inanılan bu kişi ya da kişilerin topluluğun diğer bireyleri açısından sahip oldukları önemdir...* şeklinde açıklamaktadır.

Sungir buluntularının yanı sıra, Homo sapienslerle birlikte bu yerleşimlerdeki mezarları anımsatan başka buluntular, özellikle Gravette Kültürünü temsil eden yerleşim alanlarından bilinmektedir (Nalawade-Chavan vd. 2014: 7). Bu yerleşimlerde gömülmüş bireylerin çoğunlukla çocuklar ve genç erkekler oldukları görülmektedir***. Yine özellikle Yetişkin erkek, kadın ve erkek çocuktan oluşan üçlü gömüler oldukça dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra, tek bir erkek bireyden oluşan mezarlar da söz konusudur (Pettitt 2002; 2011). Bunların en erken örnekleri İngiltere'de Paviland'daki, önceleri "Red Lady" olarak da isimlendirilmiş fakat daha sonra genç erkek bir bireye ait olduğu anlaşılan mezar kalıntısıdır (Aldhouse-Green ve Pettitt, 1998; Jacobi ve Higham, 2008; Pettitt, 2002). Tamamıyla tüm vücudu aşı boyasıyla kaplanan bu mezar bulgusunun yanı sıra bir başka örnek, 1942 yılında İtalya'da Arene Candide mağarasında bulunmuş olan ve İtalyanların 'Prens' olarak isimlendirdikleri genç bir erkek bireye ait mezardır**** (Pettitt ve diğ. 2003: 15). Bunun yanı sıra Çek Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Brno

* Sungir yerleşimi için bkz. Dobrovolskaya vd., 2012; Kuzmin vd., 2014; Nalawade-Chavan vd., 2014.

** Bkz. Uhri, 2010: 34.

*** Ayrıntılı bilgi için bkz. Pettitt, 2011: 215-260.

**** Tümü bu mezar alanları ve iskelet kalıntıları Geç Paleolitik süreç içerisinde değerlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Pettitt, 2011: 215-260.

yerleşiminde de, özellikle süslenme objeleri ve mamut kemikleri ile gömülmüş yine genç bir erkek bireye ait bir mezar söz konusudur (Pettitt ve Trinkaus, 2000; Pettitt, 2002; 2011). Tüm bu mezarlar tamamıyla aşı boyası ile kaplanmış ve yanlarında birtakım ölü armağanlarıyla gömülmüşlerdir. Özellikle mamut, bizon ve rengineyiği gibi hayvanlara ait kemiklerin yanı sıra, yontmataş aletler ve totemik hayvanlara ait olabilecek (Özellikle mağara ayısı ve mamut gibi) bulgular, sıklıkla karşılaşılan mezar armağanları olarak göze çarpmaktadır (Pettitt, 2002). Özellikle Mağara ayısı (*Ursus speleaus*) kalıntıları, bazı araştırmacılar tarafından bir ‘Ayı Kültü’nün* varlığı ile ilişkilendirilmiştir (Chase ve Dibble, 1987: 277).

Öte yandan Sungir’deki çoklu gömüleri andıran mezarlara baktığımızda, bunların en güzel ve armağanlar açısından benzer örneklerine Çek Cumhuriyeti’ndeki Dolni Vestonice yerleşimlerinde rastlanmıştır**. Bundan başka, İtalya’nın kuzeybatısında Doğu Gravettian Kültürü’nün mezarlarını andıran ve iki bireyin yan yana gömüldüğü Geç Paleolitik döneme tarihlenen iskelet kalıntıları (Romito Mağarası) mezar olarak tanımlanan alanlarda ortaya çıkarılmıştır (Formicola, 2001: 446-449). Tüm bu mezarlarda ilginç bir şekilde üç veya iki birey yan yana gömülmüş ve vücutlarının belirli bölgelerine aşı boyası serpilmiştir. Oysa tekil gömülere baktığımızda, bunların neredeyse tamamıyla aşı boyasıyla kaplı oldukları görülür***. Bunun yanı sıra, gerek tekli gömüler gerekse çoklu gömülerin hepsinin giyinik oldukları anlaşılmaktadır. Eğer ki bir öteki dünya anlayışı söz konusu ise dönem insanların ölen bu ayrıcalıklı bireyleri, çıplak uğurlamadıkları görülmektedir. Belki iklimin yarattığı bir sonuç olarak da görülebilecek bu durum, insanın yaşadığı çevre ve ortamdan bizce inançsal olarak da etkilendiğini kanıtlayabilir ki gerçekte mezar denilen yer aslında ölünün sonsuzluğa uğurlandığı evi gibi görünmektedir (Hodder ve Hutson, 2010: 106).

Öte yandan Üst Paleolitik dönemin ilerleyen evrelerinde çok daha dikkat çekici kalıntılarla karşılaşmaktadır. Özellikle Magdalenian dönemin iyi bir şekilde tanımlandığı Fransa’daki pek çok mağara ve kaya sığınağı gibi yerleşim alanlarında 16,000 yıl öncesine tarihlenen bebek iskeletlerine ait kafatası parçalarının süslenme objeleri (kolye, amulet vb gibi) olarak şekillendirildikleri anlaşılmaktadır. Fransa’daki Veyrier Mağarası, Saint-Germaine-la-Rivière Kaya Sığınağı ve Enléne gibi kazısı yapılmış Geç Paleolitik dönem yerleşimlerinde bebek kafataslarının *frontal* veya *parietal* kısımları ile çene kemiklerine ait parçalarının aşı boyası izleri taşıdıkları da tespit edilmiştir. Bazı insan dişleri üzerinde işlemelerin (oyma tarzında) varlığı ise oldukça dikkat çekicidir (Pettitt 2011: 262).

İlk kez Orta Paleolitik dönemde başlayan ölü gömme uygulamaları Üst Paleolitik dönemle birlikte büyük bir ivme kazanmıştır. Ancak Üst Paleolitik dönemin erken evrelerinde rastlamadığımız ölü gömme uygulamalarının özellikle Gravettian dönemle birlikte fazlasıyla şaşalı örneklerle karşımıza çıkmaları, daha öncesinde neden bu tür

* ‘Ayı Kültü’ özellikle Orta Paleolitik dönem bulgularıyla ilişkilendirilmektedir, ayrıca bkz. Breuil ve Lantier, 1959; Maringer, 1960.

** Bkz. Jelinek, 1992; Alt vd. 1997; Trinkaus vd. 2000: 1116-1118; Formicola vd., 2001.

*** Red Lady ve Arene Candide örneğinde olduğu gibi.

uygulamaların olmadığı sorusunu akla getirmektedir (Lewin, 2008: 232). Bundan başka Gravette Kültürünü karakterize eden yerleşimler ve buluntu toplulukları sadece Avrupa'nın doğu ve batısında değil Anadolu ve Balkanları da kapsayan oldukça geniş bir coğrafyada görülür. Ancak Sungir, Brno, Dolni Vestonice ve İtalya'daki mezar örneklerinin hiçbirine bugüne değin Yakınoğu' da da olmak üzere, ne Anadolu ne de Balkanlarda rastlanmıştır*. Dolayısıyla özellikle Üst Paleolitik dönemde bu türden ölü gömme uygulamalarının çoğunlukla soğuk iklim koşullarının şiddetli bir şekilde yaşandığı alanlarda görülmesi, ritüel bir inanışa işaret ettiği varsayılabilir bu uygulamaların bu bölgelerle sınırlı kaldığını da akla getirebilir. Ancak Anadolu ve Balkanların çoğu yerinde bu dönemlere yönelik arkeolojik kazı ve araştırmaların azlığını da burada hatırlatmakta yarar görmekteyiz.

Bunun yanı sıra Avrupa'da Gravettian dönemin sona ermesiyle birlikte bu türden mezar uygulamaları gibi buluntular çok fazla görülmezler. Yakınoğu'ya baktığımızda, Avrupa'nın *Epi-gravettian* ve Magdalenian kültürleriyle çağdaş olan Epi-paleolitik süreçlerde ölü gömme uygulamalarının olduğu ve bunların dönemin sonuna doğru 'kafatası kültü' gibi uygulamaları da içeren bulgularla ortaya çıktığı görülür (Belfer-Cohen ve Hovers, 1992). Neolitik Çağ'la birlikte gerek Anadolu ve gerekse Yakınoğu' da toplu gömüleri de içeren çok sayıda mezar buluntusu söz konusudur. Örneğin Anadolu'da Körtiktepe** ve Çayönü*** gibi seramiğin görülmediği Neolitik dönem yerleşimlerde bu türden mezar buluntuları bilinmektedir. Avrupa'da Magdalenian Kültürü'nü temsil eden yerleşim yerlerine baktığımızda, özellikle sanatsal anlamda çok önemli bulguların varlığına rağmen, ölü gömme uygulamalarının neredeyse ortadan kalkması farklı uygulama veya inançların ortaya çıktığını veya daha önceki uygulamaların ortadan kalktığı varsayımını akla getirebilir (Lewin, 2008: 232).

Avrupa ve Yakınoğu açısından bakıldığında Orta Paleolitik dönemde her iki bölgede ölü gömme uygulamaları söz konusudur. Ancak Avrupa'da Üst Paleolitik dönemde ölü gömme uygulamaları ile birlikte sanatsal faaliyetlerde de devrim niteliğinde gelişmeler yaşanırken Yakınoğu'dan neredeyse hiçbir bulgu söz konusu değildir. Bunun yanı sıra, Avrupa'da Üst Paleolitik dönem Gravettian mezarlarında venüs figürinleri olarak tanımlanan kadın heykelciklere rastlanmaktadır. Yakınoğu, Balkanlar ve Anadolu'da standart örneklerine ancak Neolitik Çağ'da rastladığımız bu figürinler, genellikle mamut dişinden, steatitten veya kil gibi çeşitli hammaddelerden yapılmışlardır (Hansen, 2005; Pettitt, 2002). Gravettian mezarlarıyla çağdaş zamanda görülen ve arkeolojik çalışmaların yeni yeni gelişmeye başladığı yıllarda sürdürülen kazılarda bulunan bu heykelciklerin genellikle mağaralarının ücre köşelerine sıkıştırılmış oldukları veya bilinçli şekilde kazılmış çukurlara gömülmüş olarak bulunmuş oldukları bildirilir (Pettitt, 2002). Paul Pettitt (2002) bu heykelciklerin bu tür alanlarda bulunmuş olma durumunu ilginç bir

* Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında Üst Paleolitik dönem benzerlikler ve farklılıklar için özellikle bkz. Murat, Karakoç (2015). *Son Buzul Çağı ve Holosen Başlangıcında Anadolu ve Balkanlar*. Ankara: Midas Kitap, s. 151.

** Körtiktepe yerleşimi için bkz. Özkaya ve Coşkun, 2011.

*** Bkz. Metin, Özbek (2004). *Çayönünde İnsan*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

tezat olarak görmektedir. Araştırmacı, “Örneğin hemen hemen gömülmüş tüm bireyler erkektir. Ancak gömülmüş tüm heykelcikler kadındı. Eğer bu figürünler bir kadın tanrıçadan ziyade genel olarak kadınları temsil ediyorsa bu Üst Paleolitik toplulukların sosyal dinamikleri içinde bir çelişki olarak görülmelidir” düşüncesini savunmaktadır. Şöyle ki bu durum, “kadınlar ve erkekler arasında sosyal bir farklılaşmanın ortaya çıktığına” da işaret ediyor olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (Pettitt, 2002). Öte yandan Tim Taylor, mezarlara gömülme ayrıcalığına sahip olmuş bu insanların öldürülmüş olabileceklerini ileri sürmüştür. Çünkü araştırmacıya göre “topluluk içinde kötü giden bir şeyler varsa, ‘Şaman’ bu kötü gidişatı düzeltmek zorundadır. Aksi takdirde o, öldürülür” (akt. Pettitt, 2002). Genellikle bereket veya ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilen* bu heykelciklerin gömülmüş olmaları; diğer taraftan erkek mezarlarındaki hayvan kalıntılarının varlığı oldukça ilginçtir. Şayet bu mezarlardaki kişiler öldürülmüş, yani bir nevi kurban edilmişlerse, bu tür öğelerle gömülmüş olmaları, Tim Taylor’ın da ifade ettiği gibi gerçekten de bunun kötü giden bir durumu sona erdirmeye amacıyla yapıldığı varsayılabilir. Tek derdi karnını doyurmak ve çoğalmak olan paleolitik insan, içinde yaşadığı doğada meydana gelmiş olan tahribatların ve iklimsel salınımların yarattığı dramatik değişikliklerden fazlasıyla etkilenmiş olmalıydı**. Öte yandan bu tahripkar değişimler, av hayvanlarının azalmasına yol açabileceği gibi bebek ölümlerinin de artmasına yol açmış olabilir. Paleolitik Çağ insanının doğası düşünüldüğünde bu türden kaygılar oldukça önemli sonuçlardı. Bu bağlamda Alp (2009: 37), “Tarih öncesi dönemlerdeki ilkel insan için doğa, bitki örtüsü ve hayvanlar ile doğa olayları (gökyüzü, yağmur, şimşek vb)*** anlaşılması ve ulaşılması güç, açıklanamayan bir yığın mistik anlam taşıyordu. İlkel insan için öncelikle doğaya karşı ayakta kalma ve yaşama savaşı oldukça güçtür. Avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan insan için ilk gördüğü güç ve kuvvet sembolleri hayvanlar ile doğa obje ve olayları olmuştur.” Araştırmacıya göre “kuşkusuz ilkel insan için önceleri korku ve saygı, sonra doğaya hakim olma ve onun gücünü kendine geçirme gibi dürtüler birtakım yaptırımları da beraberinde getirmiş olmalıydı. Bu yaptırımlardan biri ve ilkel insan için en önemli olanı da” araştırmacıya göre ‘büyü’ idi (Alp, 2009: 37). Venüs heykellerinin kırılması veya gömülmeleri; topluluğun ‘Şefi’ veya ‘Şaman’ı olan erkek bireylerin öldürülmüş olma ihtimali belki de bu türden bir yaptırımın veya doğal koşulların zorunlu kıldığı ritüel bir uygulamanın sonucuuydu. Bu durum bir “öteki dünya anlayışının” veya dini bir inanışın” göstergesi olarak da yorumlanabilir.

MEZARLARIN SEMBOLİK ANLAMLARI

Orta Paleolitik dönemden itibaren, her ne kadar bazı tartışmaları bünyesinde barındırsa da, en erken mezarların varlığı bilinmektedir. Ama çok daha eski yerleşim

* Bkz. Alp, 2009.

** Tıpkı bir “Nuh Tufanı” gibi.

*** Bu doğa olaylarının yanı sıra, Üst Paleolitik dönem Avrupası’nda sıklıkla meydana gelen iklim değişiklikleri ve buzullaşma koşulları da mutlak surette göz önünde bulundurulmalıdır, bkz. William, J. Burroughs (2005). *Climate Change in Prehistory: The End of the Reign of Chaos*. New York: Cambridge University Press.

yerlerinde, örneğin Çin'deki Chou-kou-tien'de en azından 400,000 yıl öncesine tarihlenen kafatasları ve alt çene kemikleri bulunmuştur. Alt Paleolitik dönemde mezarlıklar söz konusu olmadığına göre, bu kafataslarının saklanması Eliade'ye (1975: 22) göre, 'dinsel nedenlerle açıklanabilirdi'. Öte yandan "Abbe Breuil ve Wilhem Schmidt, Avustralyalılarda ve diğer ilkel topluluklarda görülen 'ölmüş akrabaların kafataslarını saklamak ve kabile yer değiştirirken bunları da yanlarında taşıma" geleneğine dikkati çekerler (Maringer 1960: 18'den akt. Eliade, 1975: 22). Bu bağlamda bu tür uygulamalar, "Paleolitik 'Kafatası Kültü' kavramının varlığı, 'ritüel' amaçlı veya 'din dışı sebeplere dayanan yamyamlığın' kanıtları olarak da yorumlanır" (Bergounioux, 1958: 151-153; Chase ve Dibble, 1989: 279; Eliade, 1975: 22-23). Örneğin "İtalya'daki Monte Circeo Mağarası'nda bulunan neandertal kafatasının kırılmış olması, bu türden bir uygulamanın kanıtı olarak görülmüştür. Herkes tarafından kabul edilmemişse de, sağ göz çukuru parçalanarak öldürülmüş bu bireye ait kafatasının sonradan arka tarafındaki deliğin genişletilerek beyninin dışarı çıkarıldığı ve olasılıkla bir ritüel eşliğinde yenildiği" ileri sürülmüştür (Eliade, 1975: 23). Hırvatistan'daki Krapina yerleşiminde çok sayıda ve parçalanmış halde bulunmuş iskelet kalıntıları da bu tür bir ritüelle ilişkilendirilmiştir (Bergounioux, 1958; Blanc, 1961; Roper, 1969; Trinkaus, 1985).

Eliade (1975: 23) "en eski dönemlerden bu yana, ölüm sonrası yaşama inanç, kırmızı aşı boyasının kullanımıyla kanıtlanmış gibidir" der ve araştırmacıya göre "bu boya, ritüel anlamda kanı temsil eder," yani yaşamı simgeler. Pek çok araştırmacıya göre, gerçekten de kırmızı aşı boyası aslında kanı ve yaşamı temsil etmektedir. Cesetlerin üzerine kırmızı aşı boyasının serpilmesi, özellikle Üst Paleolitik dönem mezarlarının hemen hepsinde yaygın bir gelenek olarak göze çarpmaktadır. Asya, Afrika ve Avrupa'nın batısına değin pek çok yerleşimde aşı boyası kalıntıları, çoğunlukla mezar olarak tanımlanmış alanlardan bilinmektedir. Bu bağlamda Eliade (1975:23) "mezarlıklar aslında ölümden sonraki hayata inancın kesin kanıtlarıdır" der. "Yoksa cesedi gömmek için katlanılan zahmet" araştırmacıya göre "anlaşılmaz bir şey" olurdu. Bu bağlamda Mircea Eliade, "ölümden sonraki yaşam, sadece 'tinsel' nitelikte olabilir, yani ruhun daha sonraki bir varoluş biçimi olarak algılanabilirdi ki ölüleri rüyalarda görmek de bu inancı desteklemekteydi". Araştırmacıya göre "mezarlar, ölünün olası geri dönüşüne karşı alınmış bir önlem olarak da yorumlanabilir". Örneğin pek çok iskelet ya kıvrılmış ya da belki de bağlanmıştı. "Ölünün bedenini kıvrılmış pozisyonu", Eliade'ye (1975: 23) göre 'yaşayan cesetler'den duyulan korkuyu değil aksine bir 'yeniden doğuş' umudunun göstergesi olarak varsayılmalıdır." Bu bakımdan ölünün bilinçli olarak "cenin pozisyonu verilerek gömüldüğü alanlar" araştırmacıya göre bunu kanıtlayan örnekler olarak görülmelidir*.

Genellikle üzerlerine aşı boyası (özellikle kırmızı ve sarı) serpiştirilmiş ve gerçekten de mezar olarak tanımlanan alanlarda boncuk, deniz kabukları, fildişinden yapılmış bazı

* Bu bağlamda özellikle ilkel kabilelerin ölüm ve ruh anlayışlarını detaylı bir şekilde ele alan Lucien Lévy-Bruhl'in çalışmasının iyi analiz edilmesi gerektiği inancındayız, bkz. Lévy-Bruhl, 2006.

asa ve silah benzeri objeler vb içeren çok sayıda ölü hediyesi bulunmuştur. Ancak A. Leroi-Gourhan, ölü hediyelerinin tartışmalara açık olduğu kanısındadır. Araştırmacı “bu durumun önemli bir sorun olduğunu” ve “bu tür objelerin mezarlardaki varlığının sadece ölümden sonraki bir hayatı göstermekle kalmayacağını” bunun yanı sıra “ölen kişinin bu dünyada yaptığı işe öteki dünyada da devam edeceğine kesinlikle inanıldığını” kanıtlar nitelikte olduğunu savunur (Leroi-Gourhan, 1964: 62). Bu bağlamda örneğin “ilkel kabilelerde ölen kişi bir erkekse gece avlanabilmesi için yanı başına bir mızrak; kadınsa yine avlanabilmesi ve bitki köklerini çıkarabilmesi için yanına bu işle alakalı bir alet konulduğu” bildirilir (Lévy-Bruhl, 2006: 246). Bu durum tarih öncesi dönemlere ait pek çok mezarda bulunan ve avcılık veya günlük yaşamla alakalı aktivitelerle açıklanan buluntuların ne amaçlarla mezarlara konulduğunu açıklayabilmesinin yanı sıra Leroi-Gourhan’ın görüşlerini de bir yerde destekleyebilir. Öte yandan aslında ölen kişinin asla ölmediği ve başka bir alemde yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Lévy-Bruhl’ın *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı* adlı çalışmasına baktığımızda günümüzde Mossi olarak bilinen bir kabilede, “ceset mezara konulduktan sonra başının üstüne küçük bir tuz yığını konulmakta ve sağına canlı bir köpek, solunaysa canlı bir kedi yerleştirilmektedir. Ayrıca bir horoz ve bir torba un eklenir. Horozun her sabah ölen kişiyi (aslında onlara göre hala yaşayan) öterek gün doğumunda uyandıracığı düşünülür. Kedi sıçanları ve fareleri avlayacak, köpek havlayarak insanları korkutup kaçıracaktır. Un ve tuz ise ölen kişinin beslenmesi içindir” (Lévy-Bruhl, 2006: 244). İlginç olan kedi ve köpek gibi hayvanların canlı bir şekilde ölen kişiyle birlikte gömülmesidir.

SONUÇ ve TARTIŞMA

En erken örneklerine Orta Paleolitik dönemde rastladığımız ölü gömme uygulamaları, zaman geçtikçe kültürden kültüre ve toplumdaki topluma değişiklikler göstererek günümüze değin taşınan bazı uygulamaları da kapsayarak insan hayatında önemli bir olay haline gelmiştir. Yaşayan bir canlının bir gün öleceğini biliyor olması ve bu duruma bir çare bulamaması, belki de onun ölüme yüklediği önemin temel sebeplerindendir. Yine içinde yaşadığımız dünyanın bir yaratıcı tarafından mı yoksa birtakım tesadüfler sonucunda mı oluştuğu gibisinden sorular da insanın manevi dünyasını meşgul etmiş olabilir. Bu bağlamda en azından Orta Paleolitik dönemden itibaren insanlar, bir öteki dünya inancına, belki de ölümden sonra bir yaşamın olabileceğine inanma gereği duymuş veya topluluk içerisindeki bazı kişiler tarafından bu bağlamda yönlendirilmişlerdir. Bu inanç veya yönlendirmeler sonucunda, hepsini olmasa dahi en azından ölen bazı bireylerin, daha Orta Paleolitik dönemde gömülmesi, bunların gerçekten de bilinçli bir şekilde mi gömüldükleri yoksa birtakım tesadüfler sonucunda mı gömülmüş oldukları yönündeki tartışmaları* da beraberinde getirmiştir. Her ne kadar Shanidar’da çiçeklerle gömüldüğü ileri sürülen veya Tesikh Tash’da dağkeçisi boynuzları arasında gömüldüğü bildirilen neandertal kalıntıları söz konusu ise de çok sayıda iskeletin izole bir şekilde, hatta

* Söz konusu bu tür tartışmalar, Orta Paleolitik dönem bulgularıyla alakalıdır.

çoğunlukla parçalanmış bir halde bulunmuş olmaları, bilinçli ölü gömme uygulamasının en azından Üst Paleolitik döneme değin olmadığı yönündeki iddiaların öne sürülmesine yol açmıştır (Lewin, 2008: 232). Bundan başka, Hırvatistan'daki Krapina Mağarası'nda olduğu gibi, çok sayıda neandertal iskeletinin parçalanmış bir şekilde bulunmuş olması, neandertaller arasında birtakım yamyamlık olaylarının olduğu şeklinde yorumlanmış olduğuna değinmiştik.

Öte yandan Robert Gargett (1989:158) “eğer eldeki kanıtlar tarafsız bir biçimde incelenecek olursa neandertaller öncesine ait fosil kayıta tam iskelet kalıntılarının neredeyse hiç bulunmadığına” dikkati çekmektedir. Lewin (2008: 233)'in de ifade ettiği gibi gerçekten de bilinen ilk insansı türünün bir üyesi olan *Australopithecus aferensis*'e ait ünlü ‘Lucy’ iskeletini de kapsamak üzere, insanlık tarihinin 3 milyon yıllık bir döneminden kalma tam olarak tanımlanabilecek yalnızca iki iskelet bilinmektedir. Gerçekten de Orta Paleolitik dönemle birlikte tam iskelet kalıntılarında bir çoğalmanın olduğu aşikardır. Kimi araştırmacılar, yalnız başına bu gerçeğin dahi bilinçli ölü gömme olayının bu dönemle birlikte (neandertal ve Homo sapiens insanlarından itibaren) gerçekleştirilmiş olduğu tezini* doğrular nitelikte olduğunu belirtmektedirler. Çünkü ölü bedeninin bilinçli bir şekilde gömülmüş olması, iskeletin korunarak günümüze değin gelme olasılığını artırır (Lewin, 2008:233). Ancak Gargett (1989), “neandertallere ait tam iskelet kalıntılarının bu denli çokluğunu, yalnızca bu kalıntıların doğal, jeolojik veya diğer etmenler nedeniyle bozulacak denli uzun süre toprakta kalmamış olmalarına bağlar.” Dolayısıyla araştırmacı neandertallerin ölümlerinin bilinçli bir şekilde gömdükleri şeklindeki tezlere karşıdır (Lewin, 2008: 233). Robert Gargett (1989: 177-181) söz konusu çalışmasında “sığ mezarlar ya da insan iskeletlerinin bazı hayvan boynuzları düzenlemeleri eşliğinde gömülmüş olması gibi ölü gömme uygulamalarından yana ileri sürülen kanıtlara bakıldığında, sadece doğal süreçlerin işlemiş” olduğuna dikkati çekmekte ve “mağaralardaki jeomorfolojik ve tafonomik süreçler sonucunda mezarları andıran alanların ortaya çıkabileceğini” belirtmektedir. Gargett (1989: 177) “çoğu olaylarda, böylesine basit, olası açıklamalar, gizemli ve bilinçli davranışları anımsatan karmaşık senaryolar adına göz ardı ediliyor” demektedir.

Shanidar'da, ölen yaşlı bireyin sonsuza kadar dinlenmesi için çiçeklerden oluşan bir mezara gömülmüş olduğu varsayımı, Gargett'e (1989: 176) göre “çiçeklerin taşınmasına yol açan olası etkenin görmezlikten gelinmesinden kaynaklıdır: rüzgar. Shanidar büyük bir mağaradır ve herhangi bir rüzgar esintisi oldukça hassas olan çiçek dallarını mağaraya taşıyabilirdi. Değişen iklim, sistematik örnekleme eksikliği veya çiçeklerin kısa karakterli bir ömre sahip oluşu mağaranın başka bir yerinde benzer polen örneklerinin yokluğunun rapor edilmemesine katkıda bulunmuş olmalıydı. Öte yandan çiçeklerin

* Ölü gömme uygulamaları ile ilgili tüm tartışmalar ve görüşler için özellikle bkz. Robert H. Gargett; Harvey, M. Bricker; Geoffrey, Clark; John, Lindly; Catherine, Farizy; Claude, Masset; David W., Frayer; Anta, Montet-White; Clive, Gamble; Antonio, Gilman; Arlette, Leroi-Gourhan; M. I. Martínez, Navarrete; Paul, Ossa; Erik, Trinkaus, Andrzej ve W., Weber (1989). “The Evidence for Neandertal Burial [and Comments and Reply]”, *Current Anthropology*, Vol. 30, No. 2, s. 157-190, online erişim: <http://www.jstor.org/stable/2743544>.

mezarlara amaçlı olarak konulmuş olduğuna peşinen inanılmıştı. Bu mezarlarda çiçek polenlerine rastlanmış olması araştırmacıları neandertallerin ölümlerini çiçeklerle birlikte gömdüklerine araştırmacıları inandırmaya yetmişti.” Buna karşın Arlette Leroi-Gourhan, (1989: 182) Gargett’in iddialarını şu şekilde cevaplamıştır: *Gargett, rüzgârın çiçekleri tam olarak neandertal ölüsünün gömülü olduğu toprağın içine taşırken beş ayrı türe ait parlak renkli çiçekleri seçmiş olduğunu düşünüyor. Tezini, polenlerin dağılışına ilişkin gerçekleri göz önüne almadan ve konuyla ilgili çalışmasını benim yazımı okumadan hazırlamış olması çok yazık...*

Her ne kadar birtakım tartışmalar söz konusu olsa da Orta Paleolitik dönem insanlarına değin tam iskelet kalıntılarının olmadığı aşikârdır. Ancak Üst Paleolitik dönemde olduğu gibi, Orta Paleolitik dönemde de tüm bireylerin gömülmedikleri ve sadece belli bireylerin gömülmüş oldukları varsayıldığında, bu anlamda sınıfsal bir farklılığın gerek neandertaller gerekse Üst Paleolitik topluluklar arasında olmuş olabileceği bizce düşünülebilir. Bundan başka günümüzde de olduğu gibi, bölgeden bölgeye değişen farklı geleneksel uygulamaların olabileceği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Zira bazı bölgelerde yamyamlık olabileceği gibi, bazı bölgelerde, en azından bazı bireylerin bilinçli olarak gömülmüş olabilecekleri olasılığı Orta Paleolitik dönem için söz konusu olabilir.

Üst Paleolitik döneme bakıldığında, gerçekten de bilinçli ölü gömme uygulamaları, hiçbir tartışmaya mahal vermeden, birtakım ritüel uygulamaları da kanıtlayacak şekilde görülmektedir. Özellikle fazlasıyla emek ve zaman harcanarak -örneğin Sungir’deki gibi binlerce mamut dişinden yapılmış boncuklarla süslenmiş mezarlarda olduğu gibi- ölen bireylerin kazılmış çukurlara gömülmeleri, dini bir inanın ötesinde, öteki dünya ve ruh kavramının da varlığını akla getirir düzeydedir. Ancak ölen her bireyin gömülmemiş olması, özellikle erkeklerin gömülmesi veya Sungir ile Dolni Vestonice gibi yerleşimlerde de görüldüğü gibi, çoklu (özellikle üçlü) gömülerin varlığı, gömülen bireylerin ayrıcalıklı konumlarına işaret etmektedir ki bu durum, birtakım sosyal ve sınıfsal farklılıkların da ortaya çıkmış olduğuna işaret edebilir. Bunun yanı sıra, Orta Paleolitik dönem iskelet kalıntılarına baktığımızda bunların da çoğunlukla erkek ve özellikle de çocuklara ait oldukları görülür. Bu durum, özellikle bu bireylerin gömülmüş olabileceklerini de akla getirebilir. Sonuçta bazı bireylerin hiç gömülmemiş olması da aslında bir öteki dünya anlayışının yokluğu anlamına gelmez. Ancak elimizde Mehmet Özdoğan’ın (2011: 43) dile getirdiği bir “zaman makinesi” olmadığı sürece, yazısız dönemlerin bu gizemli uygulamaları hakkında söylenecek her söz, olasılıklardan öteye geçmeyecektir. Fakat insanoğlu içindeki ölüm korkusu ve bu gerçeği belki de hiçbir zaman kabullenemeyişi ve sonuçta belki de kendi kendini avutmak için aslında hiç ölmeyecek olduğuna inanmayı ve ölenin sadece beden olduğunu ve ona hayat verdiğine inandığı ruhun aslında bir yolculuğa çıktığına inanma gereği de duymuş olabilir. Son olarak bu türden geleneksel veya ritüel sayılabilecek uygulamaların kültürden kültüre aktarıldığından bahsetmiştik. Zira insanların en bağlı buldukları adetlerin ölümle ve

ölü gömme uygulamalarıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır (Alp, 2009: 66). Dolayısıyla her ne kadar tartışmalı da olsa, bizce Üst Paleolitik dönemde tartışmasız mezar olarak tanımlanan alanlar, olasılıkla kökenini çok daha eski bir kültürden almış olmalıydı. Zira bunların birden bire ortaya çıkmış oldukları bizce düşünülemez.

KAYNAKÇA

- Aldhouse-Green, Stephan ve Pettitt, B. Paul (1998). "Paviland Cave: Contextualizing the Red Lady," *Antiquity* Vol. 72, Issue 278 (Dec), s. 756-772, doi: <http://dx.doi.org/10.1017/S0003598X00087354>
- Alt, Kurt, W., S. Pichler, W. Vach, B. Klima, E. Viček ve J. Sedlmeier (1997). "Twenty-five thousand-year-old triple burial from Dolni Věstonice: An ice-age family?," *American Journal of Physical Anthropology* Vol. 102, Issue 1 (Jan), s. 123-131, doi: 10.1002/(SICI)1096-8644(199701)102:1<123::AID-AJPA10>3.0.CO;2-2
- Barham, Lawrence (2002). "Backed tools in Middle Pleistocene central Africa and their evolutionary significance," *Journal of Human Evolution*, Vol. 43, Issue, 5 (Nov), s. 585-603, erişim: <http://in-africa.org/wp-content/uploads/2012/12/Barham-2002-JHE-backed-tools-in-MPle-Africa-Twin-Rivers.pdf>, doi: 10.1006/jhev.2002.0597
- Bar-Yosef, Ofer, B. Vandermeersch, B. Arensburg, P. Goldberg, H. Laville, L. Meignen, Y. Rak, E. Tchernov ve A.M. Tillier (1986). "New data on the origin of modern man in the Levant," *Current Anthropology* Vol. 27, No.1, (Feb), s. 63-65, doi: 10.1086/203389
- Bar-Yosef, Ofer, B. Vandermeersch, B. Arensburg, A. Belfer-Cohen, P. Goldberg, H. Laville, L. Meignen, Y. Rak, J.D. Speth, E. Tchernov, A.M. Tillier ve S. Weiner (1992). "The excavations in Kebara Cave, Mt. Carmel: Comments and Replies," *Current Anthropology* Vol. 33, No. 5, (Dec), s. 497-550, erişim: <http://www.jstor.org/stable/2743915>
- Belfer-Cohen, Anna ve Hovers, Erella (1992). "Mousterian and Natufian burials in the Levant," *Current Anthropology* Vol. 33, No. 4 (Aug-Oct), s. 463-471, erişim: <http://www.jstor.org/stable/2743875>
- Bergounioux, Frederic Marie (1958). "Spiritualité," *de l'homme de Néandertal* içinde ed. G. H. R. von Koenigswald, *Hundert Jahre Neanderthaler*, Kemink en Zoon, Utrecht, s. 151-166.
- Blanc, Alberto (1961). "Some evidence for the ideologies of early man," *Social life of early man* içinde ed. S. L. Washburn, Viking Fund Publications in Anthropology 31, s. 119-136.

- Bogucki, Peter (2013). İnsan Toplumunun Kökenleri. Çev. Cumhur Atay, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Bonifay, Eugène, (1965). “Un ensemble ritual moustérien a la grotte du Régourdou (Montignac, Dordogne),” *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche Rome 2* içinde s.136-140.
- Bonifay, Eugène ve Vandermeersch, Barnard (1962). “Dépôts rituels d’ossements d’ours dans le gisement moustérien du Régourdou (Montignac, Dordogne),” *Comptes Rendus Hebdomadaires des Séances de l’Académie des Sciences Paris*, 255, Part 3, s. 1635-1636.
- Bordes, François ve Lafille, Jean (1962). “Découverte d’un squelette d’enfant moustérien dans le gisement du Roc de Marsal, commune de Campagne-du-Buque (Dordogne),” *Comptes Rendus Hebdomadaires des Séances de l’Académie Sciences* Vol. 254, s. 714-715.
- Bowler, Jim M, R. Jones, H. Allen ve A.G. Thorne (1970). “Pleistocene human remains from Australia: a living site and human cremation from Lake Mungo, Western New South Wales,” *World Archaeology* Vol. 2, Issue 1, (Special Issue), s. 39-60, doi: 10.1080/00438243.1970.9979463
- Breuil, Henri ve Lantier, Raymond (1959). *The Men of the Old Stone Age*. St. Martin’s Press, New York.
- Chase, G. Philip ve Harold. L. Dibble (1987). “Middle Paleolithic Symbolism: A review of current evidence and interpretations,” *Journal of Anthropological Archaeology* Vol. 6, s. 263-296, erişim <http://www.oldstoneage.com/pubs/HLD/symbols.pdf>
- Capitan, Louis ve Peyrony, Denis (1909). “Deux squelettes humains au millieu de foyers de l’époque moustérienne,” *de l’Ecole d’Anthropologie*, Année XII, Paris 6, (Dec), s. 402-409, erişim: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01076288/document>
- Capitan, Louis ve Peyrony, Denis (1912). “Station préhistorique de la Ferrassie,” *Revue Anthropologique*, Tome XXII, (Jan), s. 76-99, erişim: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4425318/f79.image>
- Capitan, Louis ve Peyrony, Denis (1921). “Nouvelles fouilles a la Ferrassie (Dordogne),” *Association Française pour l’Avancement des Sciences, Comptes Rendus* Vol. 44, s. 540-542.
- Dobrovolskaya, Maria, Richards, Michael ve Trinkaus, Erik (2012). “Direct radiocarbon dates for the mid Upper Paleolithic (eastern Gravettian) burials from Sunghir, Russia,” *Bulletins et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris*, Vol. 24, Issue 1-2, (june), s. 96–102, erişim: [http://www.researchgate.net/publication/226504882_Direct_radiocarbon_dates_for_the_Mid_Upper_Paleolithic_\(eastern_Gravettian\)_burials_from_Sunghir_Russia](http://www.researchgate.net/publication/226504882_Direct_radiocarbon_dates_for_the_Mid_Upper_Paleolithic_(eastern_Gravettian)_burials_from_Sunghir_Russia), doi: 10.1007/s13219-011-0044-4.
- Eliade, Mircea (1975). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına*. Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Formicola, Vincenzo, Pontrandolfi, Antonella ve Svoboda, Jiri (2001). “The Upper Paleolithic triple burial of Dolni Vestonice: Pathology and funerary behavior,” *American Journal*

- of Physical Anthropology*, Vol. 115, Issue, 4 (Aug), s. 372-379, doi: 10.1002/ajpa.1093
- Gargett, H. Robert (1989). "The evidence for Neandertal Burial," *Current Anthropology*, Vol. 30, No. 2 (Apr), s. 157-177, erişim: <http://www.jstor.org/stable/2743544>
- Gargett, H. Robert (1999). "Middle Palaeolithic Burials is not a Dead Issue: the View from Qafzeh, Saint-Césaire, Kebara, Amud, and Dederiyeh", *Journal of Human Evolution*, Vol. 37, Issue, 1 (Jul), s. 27-90, erişim: <http://www.idealibrary.com>
- Garrod, Dorothy ve Bate, M. Dorothea (1937). *The Stone Age of Mount Carmel*. Oxford: Clarendon Press, erişim: <https://ia600506.us.archive.org/18/items/stoneageofmountc02join/stoneageofmountc02join.pdf>
- Golovanova, V. Liubov, Hoffecker, F. John, Kharitonov, M. Vitality ve Romanova, P. Galina (1999). "A Neanderthal Occupation in The Northern Caucasus," *Current Anthropology*, Vol.40. No.1, (Feb), s. 77-86, erişim: http://www.researchgate.net/publication/235902408_Mezmaiskaya_Cave_A_Neanderthal_Occupation_in_the_Northern_Caucasus, doi: 10.1086/515805
- Gru'n, Rainer, Stringer, B. Christopher ve Schwarcz, P. Henry (1991). "ESR dating of teeth from Garrod's Tabiun collection," *Journal of Human Evolution* Vol. 20, Issue 3, (Mar), s. 231-248, doi: 10.1016/0047-2484(91)90074-6
- Hansen, Svend (2005). "'Border Crossing' Cultural Elements: Neolithic Figurines-East-West", *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations From The Second Half Of The 7th Through The First Half Of The 6th Millennium Cal. BC.*, Byzas 2 içinde eds. C. Lichter-R. Meriç, İstanbul: Ege Yayınları, s. 195-212.
- Harrold, B. Francis (1980). "A comparative analysis of Eurasian Paleolithic burials," *World Archaeology* Vol. 12, Issue 2, (Jul), s. 195-211, doi:10.1080/00438243.1980.9979792
- Hodder, Ian (2013). "Sembolik ve Yapısalıcı Arkeoloji," *Arkeoloji: anahtar kavramlar* içinde eds. C. Renfrew ve P. Bahn, Çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 234-239.
- Hauser, Otto (1909). "Decouverte d'un squelette du type du Néandertal sous l'abri inférieur du Moustier," *L'Homme Préhistorique* 7, s. 1-9.
- Hrdlicka, Aleš (1930). *The Skeletal remains of early man*, *Smithsonian Miscellaneous Collections* 83. Smithsonian Institution, Washington: The Lord Baltimore Press, e-book, erişim: <http://ia902701.us.archive.org/18/items/smithsonianmisce831930smit/smithsonianmisce831930smit.pdf>
- Jacobi, M. Roger ve Higham, F.G. Tom (2008). "The 'Red Lady' ages grace fully: new ultrafiltration AMS determinations from Paviland," *Journal of Human Evolution* vol. 55, Issue 5, (Nov), s. 898-907, doi:10.1016/j.jhevol.2008.08.007
- Jelinek, Jan (1992). "New Upper Palaeolithic burials from Dolni Věstonice," *L'Aventure Humaine: 5 Millions d'Années, études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège* 56, s. 207-228.
- Kolankaya-Bostancı, Neyir (2012). "Anadolu'da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşı Boyası Kullanımı", *Anadolu/Anatolia* 38, s. 29-51.
- Kuzmin, V. Yaroslav, van der Plicht, Johannes ve Sulerzhitsky, D. Leopold (2014). "Puzzling

- radiocarbon dates fort he Upper Paleolithic site of Sungir (Central Russian Plain),” *Radiocarbon* vol. 56, Nr. 2 s. 451-459. doi: 10.2458/56.17038
- Leroi-Gourhan, Arlette (1964). *Les Religions de la Préhistoire*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Leroi-Gourhan, Arlette (1975). “The flowers found with Shanidar IV: a Neanderthal burial in Iraq,” *Science* Vol.190, Issue 4214, s. 562-564, doi: 10.1126/science.190.4214.562
- Leroi-Gourhan, Arlette (1989). “Grave Shortcomings: The evidence for Neandertal burial (and comments and Reply),” *Current Anthropology* vol. 30, No. 2, (Apr), s. 182, erişim: <http://www.jstor.org/stable/2743544>
- Lévy-Bryhl, Lucien (2006). *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*. Çev. Oğuz Adanır, İstanbul: Doğubatu Yayınları.
- Lewin, Roger (2008). *Modern İnsanın Kökeni*. Çev. Nazım Özüaydın, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Martin, Henri (1909). *Recherches sur l'evolution du Moustérien dans le gisement de la Quina (Charente) Scheiches Frères*, vol. 2, Paris.
- McCown, T. (1937). “Mugharet es-Skhul: Description and excavations,” *The Stone Age of Mount Carmel* içinde eds. D. Garrod ve D. M. Bate, , Oxford: Clarendon Press, s. 91-107. erişim: <https://ia600506.us.archive.org/18/items/stoneageofmountc02join/stoneageofmountc02join.pdf>
- McDermott, P. Frank, Gru’n, Rainer, Stringer, B. Cristopher ve Hawkesworth, J. Chris (1993). “Mass-spectrometric U-series dates for Israeli Neanderthal/early modern hominid sites,” *Nature* 363 (May), s. 252-255, erişim: <http://www.nature.com/nature/journal/v363/n6426/pdf/363252a0.pdf> doi:10.1038/363252a0
- Movius, L. Hallam (1953). “The Mousterian Cave of Teshik-Tash: Southeastern Uzbekistan, Central Asia,” *American School of Prehistoric Research Bulletin* 17, s. 11-71.
- Nalawade-Chavan, Shweta, McCullagh, James ve Hedges, Robert (2014). “New Hydroxyproline radiocarbon dates from Sungir, Russia: Confirm Early Mid Upper Paleolithic in Eurasia,” *PLOSone*, Vol. 9, Issue 1, s. 1-8, doi:10.1371/journal.pone.0076896
- Oakley, P. Kenneth, Campbell, G. Bernard ve Molleson, Theya (1971). *Catalogue of Fossil Hominids, Part II, Europe*. London: Trustees of the British Museum.
- Oakley, P. Kenneth, Campbell, G. Bernard ve Molleson, Theya (1975). *Catalogue of Fossil Hominids, Part III, Americas, Asia, Australasia*. London: Trustees of the British Museum.
- Olley, M. John, Roberts, G. Richards, Yoshida, Hiroyuki ve Bowler, M. James (2006). “Single-grain optical dating of grave-in fill associated with human burials at Lake Mungo, Australia,” *Quaternary Science Reviews*, Volume 25, Issue 19-20, (October), s. 2469-2474, erişim: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277379106000412> doi:10.1016/j.quascirev.2005.07.022
- Ohta, Shoji, Nishiaki Yoshihiro, Abe Yoshito, Mizoguchi Yuji, Kondo Osamu, Dodo Yukio, Muhesen Sultan, Akazawa Takeru, Oguchi Takashi ve Haydal Jamal (1995). “Neanderthal Infant Burial from the Dederiyeh Cave in Syria”, *Paléorient*, vol.21,

- No. 2, s. 77-86, erişim: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/paleo_0153-9345_1995_num_21_2_4619, doi : 10.3406/paleo.1995.4619
- Özbek, Metin (2006). Çayönü'nde İnsan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özkaya, Vecihi ve Coşkun, Aytaç (2011). "Körtik Tepe", *The Neolithic in Turkey: New excavations and new research: The Tigris Basin* içinde eds. M. Özdoğan-N. Başgelen-P. Kuniholm, İstanbul: Archaeology and Art Publications, s. 89-127.
- Pearson, P. Mike (2002). *The Archaeology of Death and Burial*. Texas: A&M University Press.
- Pettitt, B. Paul (2002). "When burial begins," *British Archaeology: Origins of Burial*, August 66, online, erişim tarihi: 18. 10. 2013, <http://www.archaeologyuk.org/ba/ba66/feat1.shtml>.
- Pettitt, B. Paul (2011). *The Paleolithic origins of human burial*. London: Routledge.
- Pettitt, B. Paul ve Trinkaus, Erik (2000). "Direct radiocarbon dating of the Brno 2 Gravettian human remains," *Anthropologie (Brno)*, Vol. 38, Issue 2, s. 149-50.
- Pettitt, B. Paul, Richards, Micheal, Roberto, Maggi ve Formicola, Vincenzo (2003). "The Gravettian burial known as the Prince ("Il Principe"): new evidence for his age and diet," *Antiquity* Vol. 77, Issue 295, (Mar), s. 15-19, erişim: doi: <http://dx.doi.org/10.1017/S0003598X00061305>, <http://www.uio.no/studier/emner/hf/iakh/ARK1010/v10/undervisningsmateriale/The%20Gravettian%20burial%20known%20as%20the%20Prince.pdf>
- Peyrony, Denis (1934). "La Ferrassie: Moustérien, Périgordien, Aurignacien," *Préhistoire* Part 3, s. 1-92.
- Roper, K. Marilyn (1969). "A survey of the evidence for intrahuman killing in the Pleistocene," *Current Anthropology* Vol.10, No. 4, (Oct), s. 427-459, erişim: <http://www.jstor.org/stable/2740555>
- Solecki, S. Ralph (1971). *Shanidar: The First Flower People*. New York: Knopf.
- Solecki, S. Ralph (1975). "Shanidar IV: a Neanderthal flower burial in Northern Iraq," *Science* Vol. 190, No. 4217, (Nov), s. 880-881, erişim: 10.1126/science.190.4217.880, doi: 10.1126/science.190.4217.880
- Solecki, S. Ralph (1977). "The implications of Shanidar Cave Neanderthal flower burial," *Anthropology and climate of opinion* içinde ed. S. Freed, New York: Annals of the New York Academi Science, s.114-124
- Suzuki, Hisashi (1970a). "The skull of the Amud man," *The Amud Man and His Cave Site içinde* eds. H. Suzuki ve F. Takai, Tokyo: University of Tokyo press, s.123-206.
- Suzuki, Hisashi (1970b). "Skeletal remains of the Amud Man: general conclusions," *The Amud Man and His Cave Site içinde* eds. H. Suzuki & F. Takai, Tokyo: University of Tokyo press, s. 421-422.
- Trinkaus, Erik (1983). *The Shanidar Neandertals*. Orlando: Academic Press.
- Trinkaus, Erik (1985). "Cannibalism and burial at Krapina," *Journal of Human Evolution* Vol. 14, Issue 2, (Feb), s. 203-216. doi:10.1016/S0047-2484(85)80007-5
- Trinkaus, Erik, Svoboda, Jiri, West, L. Dixie, Sladek, Vladimir, Hillson, W. Simon, Drozdova,

- Eva ve Fisakova, Miriam (2000). "Humans remains from the Moravian Gravettian: Morphology and Taphonomy of isolated elements from the Dolni Vestonice II Site," *Journal of Archaeological Science* 27, s. 1115-1132, erişim: <http://www.idealibrary.com>, doi:10.1006/jasc.1999.0501
- Uhri, Ahmet (2010). *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi: Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*. İstanbul:Ege Yayınları.
- Vandermeersch, M. Bernard (1970). "Une sépulture moustérienne avec offrandes découverte dans la grotte de Qafzeh," *Comptes Rendus Hebdomadaires des Séances de L'Académie des Sciences* Tome 270/1 s. 298-301, erişim: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4802850/f335.image>
- Vandermeersch, M. Bernard (1976). "Les sépultures néandertaliennes", *La Préhistoire Française* içinde ed. H. de Lumley, Paris: CNRS, s. 725-727.
- Vandermeersch, M. Bernard (1981). *Les hommes fossiles de Qafzeh (Israel)*. Paris: CNRS.
- Vandermeersch, M. Bernard (1989). "The evolution of modern humans: Recent evidence from Southwest Asia," *The human revolution: Behavioural and biological perspectives on the origins of modern humans* içinde eds. P. Mellars ve C. Stringer, Princeton: Princeton University Press, s. 155-164.
- Vermeersch, M. Pierre, Paulissen Eric, Stokes Stephen, Charlier Christine, Van Peer Philip, Stringer Chris ve Lindsay William (1998). "A Middle Paleolithic Burial of Modern Human at Taramsa Hill, Egypt", *Antiquity*, Volume 72, Issue 277, (Sep), s. 475-484, erişim: <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/184410/1/Vermeersch+1998+Antiquity+Taramsa.pdf>
- Walker, J. Michael, Gibert, Josep, López, Mariano, Lombardi, A. Vincent, Pérez-Pérez, Alejandro, Zapata, Josefina, Ortega, Jon, Higham, Thomas, Pike, Alistair, Schwenninger, Jean-Luc, Zilhão, Joao ve Trinkaus, Erik (2008). "Late Neandertals in Southeastern Spain: Sima de las Palomas del Cabezo Gardo, Murcia, Spain," *Proceedings of National Academy of Sciences USA*, Vol. 105 No. 52, s. 20631-20636, erişim: www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0811213106
- Walker, J. Michael, Lombardi, A. Vincet, Zapata, Josefina ve Trinkaus, Erik (2010). "Neandertal mandibles from the Sima de las Palomas del Cabezo Gardo, Murcia, Southeastern Spain," *American Journal of Physical Anthropology*, Vol.142, Issue 2, (Dec), s. 261-272, erişim: http://www.readcube.com/articles/10.1002%2Fajpa.21223?r3_referer=wol&tracking_action=preview_click&show_checkout=1, doi: 10.1002/ajpa.21223
- Zeitoun, Valery (2001). "The taxonomical position of the skull of Zuttiyeh," *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences, série IIA: Sciences de la Terre et des Planètes*, Vol. 332, Issue 8, (Apr), s. 521-525, doi:10.1016/S1251-8050(01)01568-3

ÖZ

PALEOLİTİK ÇAĞDA MEZARLAR ve ÖLÜM KAVRAMI

Tarih öncesi devirlerde ölüm kavramı ve mezar uygulamalarının en erken ne zaman başladığı ve ölümlerini gömen ilk insanların bunu hangi amaçlarla yaptıkları tartışmalı bir konudur. Paleolitik Çağ'da yaşamış insanların sembolik dünyalarıyla ilişkilendirilen ve mezar olarak tanımlanan buluntu alanları bu anlamda en çok dikkat çeken materyallerdir. Bu tür buluntu alanları Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarında yer alan yerleşim yerlerinde en azından 100,000 yıl öncesinden bilinmektedir. Çalışmamız bu yerleşim alanlarında mezar olarak tanımlanmış buluntuları ve bunlarla ilişkili görünen diğer verileri eldeki bilgiler ışığında değerlendirmek ve bunların açıklanmasında gerekli olan bazı önemli süreçleri özetlemeyi amaçlar. Simgesel düşünce, din ve ritüel uygulamalarla da açıklanmaya çalışılan paleolitik mezarları ve içlerinden çıkan buluntular, bu zamanlarda yaşamış insanların soyut ve manevi dünyalarıyla ilgili birtakım ipuçları da vermektedir. Bu durum 'simgesel düşünce', 'öteki dünya' veya 'din' anlayışının çok erken zamanlarda başlamış olabileceğine işaret eder. 'Yamyamlık', 'kafatası kültü' ve mezarlarda aşı boyası gibi bulgulardan yola çıkılarak açıklanmaya çalışılan 'yeniden doğuş umudu' veya 'ruh anlayışı' gibi ortaya atılan daha pek çok kavram konunun önemini ortaya koyar. En erken mezar olarak tanımlanan bulgularla Orta Paleolitik (*Mousterian*) dönemde karşılaşılmakta ve Üst Paleolitik dönemde (*Gravettian* ve *Magdalenian* evrelerde) bunların çok daha karmaşık bir hal almaya başladıkları görülmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın kronolojik sınırlaması Paleolitik Çağ olarak belirlenmiştir. Orta Paleolitik döneme tarihlenen anatomik açıdan modern görünümlü *Homo sapiens* ve *Homo neandertalensis* ile ayrıca Üst Paleolitik dönemin sonlarına tarihlenen ve mezar olarak tanımlanan *Homo sapiens* buluntu alanları çalışmamız kapsamında ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Paleolitik, mezarlar, ölüm kavramı, simgesel kanıtlar.

Abstract

THE BURIALS IN PALEOLITHIC AGE AND THE CONCEPT OF DEATH

There are discussions about the concept of death, earliest grave applications and the purpose of primitives to bury their dead. Findspots which are associated with symbolic world of Paleolithic Age primitives and defined as graves are quite interesting. Defined as graveyards findspots are known for at least 100.000 years on settlement areas in continental Europe, Africa and Asia. The purpose of our study is to analyze findings described as graveyards on these settlement areas, evaluate associated data in the light of information available, and to summarize significant processes required to explain the above. Tried to be explained with symbolic thoughts, religious rites and rituals as well,

Paleolithic age graves and findings do not also provide information about abstract and spiritual world of people that lived in that era, but also points to the fact that these implementations may have started in very early times. Concepts including ‘sense of soul’ and ‘hope for rebirth’ which are tried to be explained on the basis of findings such as ‘cannibalism’, ‘skull cult’ and Ochre put forth importance of the issue. Findings described as the earliest grave belong to Middle Paleolithic (*Mousterian*) age and it can be observed that these findings become much more complex in Upper Paleolithic period (*Gravettian* and *Magdalenian* stages). Our article is limited to the Paleolithic Era and deals with *Homo sapiens* and *Homo neandertalensis* looking anatomically modern and dating to Mid-Paleolithic period as well as grave findspots of *Homo sapiens* dating to Upper Paleolithic period.

Keywords: Paleolithic, Burials, Death, Symbolic Evidences.